

‘Te veel brandweerman en te weinig architect’

**Pierre Lardinois, lid van de Europese Commissie
(1973-1977)**

Mari Smits

Op 1 januari 1973 begon Pierre Lardinois, daarvoor minister van Landbouw en Visserij in de kabinetten-De Jong en -Biesheuvel, aan de welhaast onmogelijke taak om Sicco Mansholt als eurocommissaris op te volgen. Zijn taak was het om de neveneffecten van het succes van diens beleid, zoals de zuiveloverschotten, terug te dringen. Ook moest hij bij voortduring het gevecht aangaan met de ministers van Landbouw van de lidstaten, waaronder de latere president van Frankrijk Jacques Chirac, die met steunmaatregelen de nationale boerenbelangen verdedigde. Bij zijn afscheid eind 1976 beklagde hij zich erover dat hij snakte naar een functie waarin hij de tijd zou krijgen om goed geïnformeerd beslissingen te nemen. ‘In de politiek kon ik het lang niet allemaal bijhouden.’¹ In zijn functie van landbouwcommissaris voelde hij zich te veel brandweerman en te weinig architect. Zijn aankondiging dat hij zijn Europese topfunctie per 1 januari 1977 zou inruilen voor die van directievoorzitter van de Rabobank, riep nogal wat reacties op, omdat hij werd gezien als een van de weinigen die de enorme problemen in de Europese landbouw zouden kunnen aanpakken.² Wat echter niet velen wisten was dat zijn overstap naar de bank al in het voorjaar van 1974 was beklonken.

Geen molenaar

Pierre Josephus Lardinois werd op 13 augustus 1924 geboren in het Zuid-Limburgse Noorbeek, vlak bij de Belgische grens, in een traditioneel katholiek gezin. Zijn vader, die een graanhandel dreef en een molen had, had al vroeg oog voor zijn talenten. ‘Jij kunt studeren, jij komt niet in de zaak.

'Te veel brandweerman en te weinig architect'

Pierre Lardinois, 1973 (Foto: website Europese Commissie)

Je moet zien dat je niet terugkomt op het ouderlijk bedrijf,' liet hij zijn zoon bij herhaling weten.³ Na diens overlijden in 1937 werd het bedrijf voortgezet door zijn moeder. Pierre, die de tweede zoon was uit een gezin van zeven kinderen, was toen al naar de kostschool van het Bisschoppelijk College in Rolduc gestuurd. De discipline in een gemeenschap van vijfhonderd jongens viel hem zwaar. 'Ik was compleet ongeschikt voor kostschool, qua temperament en qua discipline. Ik was te veel op vrijheid ingesteld. Ik heb een hele hoop aanvaringen gehad en een paar keer op het randje gestaan om eruit gekegeld te worden,' gaf hij later toe.⁴

Ondanks deze strubbelingen behaalde Pierre in 1942 het diploma hbs-b en liet hij zich inschrijven als student aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. In maart 1943 weigerde hij net als de meeste medestudenten de door de bezetter verlangde loyaliteitsverklaring te tekenen. Om te voorkomen dat zijn moeder het slachtoffer zou worden van represaillemaatregelen, besloot hij wél gehoor te geven aan de oproep zich te melden voor tewerkstelling in de Duitse oorlogsindustrie. Zijn tweejarig verblijf in werkkampen in Duitsland vond Lardinois minder erg dan zijn kostschooltijd. Het feit dat hij terecht kwam in een gezelschap dat, ondanks politieke en religieuze verschillen, een eenheid wist te vormen, zou de ontwikkeling van zijn politieke opvattingen mede bepalen.

Na de bevrijding keerde Lardinois terug naar Wageningen. Zijn studie boeide hem maar matig. Hij was meer geïnteresseerd in de economische kant van de landbouw dan de zuiver technische kant. 'Laat ik zeggen plantjes en zo, waarvan buitenstaanders denken dat je er als landbouwkundig ingenieur alles van weet, nou ik wist er net voldoende van om het examen te halen.'⁵ Het sociëteitsleven boeide hem des te meer. Hij was onder meer lid van het bestuur van de Rooms-Katholieke Studentenvereniging St. Franciscus Xaverius. Op 23 januari 1951 behaalde hij zijn doctoraalbul in de akker- en weidebouw, na gedurende een jaar praktijkstage in Frankrijk te hebben gedaan. Drie maanden eerder, op 14 oktober 1950, was hij getrouwd met de Belgische Maria Peeters (1923-1982), afkomstig uit de nabij Noorbeek gelegen Voerstreek.

Een gulden kost maar vier cent

Na zijn afstuderen duurde het bijna een jaar voordat hij een baan vond. Het was ook de enige keer in zijn loopbaan dat hij moest solliciteren.⁶ Hij speculeerde in die tijd met aandelen. 'Toen heb ik meer verdiend dan in

de vijf jaar met werken daarna.⁷ Toen Lardinois uiteindelijk in oktober 1951 aan de slag ging als adjunct-landbouwvoorlichter in Purmerend, viel hem daarom vooral het karige salaris van 308 gulden per maand vies tegen. Wat hij ook ontdekte, was dat werken hem aanzienlijk meer boeide dan studeren.⁸ In september 1952 stapte hij over naar de Landbouwvoorlichtingsdienst in Eindhoven, waar hij de functie van ingenieur kreeg. In mei 1954 werd hij er benoemd tot rijkslandbouwconsulent.

In Noord-Brabant beleefde Lardinois een mooie tijd. Zijn aandacht ging vooral uit naar de bedrijfseconomische kant van het boerenbedrijf. Het was zijn taak als voorlichter/consulent om de kleine boeren op de Brabantse zandgronden ertoe te brengen hun bedrijven te rationaliseren en te mechaniseren. Het aantal bedrijven nam door ontginningen nog toe, maar de bedrijfsgrootte was te klein. De meeste bedrijven hadden slechts drie à vier koeien. Alleen de varkensstapel groeide. Lardinois hield honderden voordrachten in Brabantse boerendorpen, die vaak vooraf werden gegaan door een uitgebreide koffietafel en ingeleid door de geestelijk adviseur van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB), de latere bisschop Rinus Bekkers. Lardinois hield de boeren voor dat zij ondernemers moesten zijn, die goed en doelmatig produceerden volgens de eisen van de moderne tijd. Zij moesten investeren, intensiveren en samenwerken. Boeren moesten niet schromen om geld te lenen bij de Boerenleenbank. 'Een gulden kost maar vier cent,' hield hij hun onder verwijzing naar de lage rentestand voor.⁹

Met deze boodschap werd hij een van de grondleggers van de modernisering en enorme opgang van de landbouw op de Noord-Brabantse zandgronden. Veel kleine bedrijven verdwenen, terwijl de gemiddelde bedrijfsgrootte op de bedrijven die bleven, toenam. Ronduit spectaculair was de opkomst van de intensieve veehouderij. Het traditionele gemengde bedrijf werd goddeels ontmengd, terwijl de arbeidsproductiviteit steeg dankzij de introductie van nieuwe technieken en machines. Vooral de varkenshouderij zou vanaf de jaren zeventig de aanblik van het Noord-Brabantse platteland gaan domineren.

Lardinois en zijn collega's van de Landbouwvoorlichtingsdienst begonnen hun moderniseringsoffensief in kleine gebieden, 'rationalisatiekernen' genaamd, waar de bedrijfsvoering te wensen overliet en de bedrijfsinkomsten te laag waren. Dit voorlichtingsoffensief, waarbij niet alleen het bedrijf maar ook de inrichting van het woongedeelte van de boerderij werd doorgelicht, kreeg vanaf 1955 gestalte in de streekverbetering. Lardinois was nauw betrokken bij het proefproject in het voorbeelddorp Kerkhoven nabij Oister-

wijk, dat in 1953 van start ging, en de rationalisatiekernen in Haaren, Leende en Deurne.¹⁰

Op 1 juli 1959 werd Lardinois vrijgesteld om zich geheel te kunnen wijden aan de ontwikkeling van nieuwe bedrijfssystemen in de landbouw. Voordat hij echter in de gelegenheid was om zijn kennis in Noord-Brabant in de praktijk te brengen, werd hij in februari 1960 overgeplaatst naar het ministerie van Landbouw en Visserij om zich voor te bereiden op uitzending naar Engeland. Per 16 mei 1960 werd Lardinois landbouwattaché op de Nederlandse ambassade in Londen. Hij vestigde zich met zijn gezin in de Londense voorstad Watford. Lardinois maakte een goede indruk op de ambtelijke top van het departement; men zag in hem een talent voor de toekomst. Hij deed diplomatieke ervaring op en maakte kennis met de Engelse en Ierse landbouw, wat hem later als EG-landbouwcommissaris van groot nut was.

Parlementariër in Den Haag, Brussel en Straatsburg

Lardinois had al vroeg belangstelling voor de politiek. Reeds begin jaren vijftig werd hij lid van de Katholieke Volkspartij (KVP), maar hij bedankte in 1954 nadat de Nederlandse bisschoppen in het mandement *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* de rooms-katholieken verboden socialistische bijeenkomsten te bezoeken, naar de VARA te luisteren en het lidmaatschap van de Partij van de Arbeid hadden ontraden. Voor Lardinois, die in de Duitse werkkampen lief en leed had gedeeld met andersdenkenden, was dit een enorme stap terug. Enkele jaren later werd hij echter opnieuw lid. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1959 werd hij door de KVP op een onverkiesbare plaats van de kandidatenlijst gezet. In 1962, toen hij in Engeland werkzaam was, kwam er een Kamerzetel vrij. Hij nam de benoeming echter niet aan.

In 1963 werd Lardinois opnieuw benaderd om zich beschikbaar te stellen voor de Tweede Kamer. Op 17 september 1963 ging hij in de Kamerfractie van de KVP de kwaliteitszetel voor buitenlandse agrarische aangelegenheden bezetten, als opvolger van Victor Marijnen, die minister-president werd. Nadat hij was benoemd, keerde hij met zijn gezin terug naar Eindhoven. Als Kamerlid stelde hij wel zijn eisen. Lardinois: 'Ik kan hier niet werken, ik moet een secretaresse hebben. Toen lachten ze me uit. Neem je vrouw maar, zeiden ze. Ja, zei ik, maar ik ben dat nooit gewend geweest... Ik kan niet typen, heb geen spullen. Nou toen heb ik van m'n salaris een meisje voor drie dagen in de week georganiseerd die de zaken arrangeerde.'¹¹

Landbouwspecialist Lardinois hield zich ook bezig met handelspolitiek en Europese integratie. Zijn parlementaire activiteiten breidden zich nog verder uit toen hij een maand later werd aangewezen als lid van het Europees Parlement. Hier was hij vooral actief in de commissies landbouw en vervoer. In zijn beide parlementaire functies bewoog Lardinois zich geregeld in het Brusselse milieu van de EEG. Hij noemde zich dan ook graag 'parlementariër in Den Haag, Brussel en Straatsburg'.¹²

Lardinois maakte deel uit van een regeringsfractie die positief stond tegenover vergaande Europese integratie. Het KVP-verkiezingsprogramma op basis waarvan hij in 1963 in de Tweede Kamer werd gekozen, was hier expliciet in. Onder de titel 'Europa één' viel hierover te lezen: 'Aan een gezonde ontwikkeling van de internationale verhoudingen wordt eveneens een bijdrage geleverd met een steeds nauwere samenwerking in Europa. Einddoel is totstandbrenging van de Verenigde Staten van Europa met een federale regering en een mede door de Europese burgers rechtstreeks gekozen parlement. De KVP staat een Europa van morgen voor ogen, dat zowel politiek als economisch, sociaal en cultureel een wezenlijke eenheid is. Een hogere levensstandaard voor alle Europese volkeren zal de vrucht zijn van een voortvarend streven naar éénwording.'¹³

In de Tweede Kamer was Lardinois een warm pleitbezorger van Europese integratie. Hij was voorstander van het overdragen van de bevoegdheid tot het vaststellen van heffingen aan Brussel, als daar tenminste een versterking van de parlementaire controle door het Europees Parlement tegenover stond.¹⁴ De wording van het gemeenschappelijk landbouwbeleid was voor hem een toetssteen voor de opbouw van de EEG. Nadat tijdens de marathonzitting op 15 december 1964 de Europese landbouwministers erin waren geslaagd het eens te worden over de harmonisatie van de graanprijzen, stelde Lardinois in de Kamercommissie tevreden vast dat het EEG-landbouwbeleid in een stroomversnelling terecht was gekomen. Dit bood tevens uitzicht op één grote interne zuivelmarkt, waarvan de sterk op export gerichte Nederlandse melkveehouderij sterk zou kunnen profiteren. Indien dit perspectief niet zou worden geboden, zou er waarschijnlijk geen ander alternatief zijn dan het sterk inkrimpen van de Nederlandse rundveestapel. De lof van Lardinois ging, behalve naar de Nederlandse landbouwminister Barend Biesheuvel (ARP), ook nadrukkelijk uit naar Mansholt. Zonder diens persoonlijke aandeel en vasthoudendheid zou Nederland in de EEG-landbouw niet zo ver gekomen zijn als nu het geval was. 'Ik wil hem hiervoor nadrukkelijk vanaf deze plaats alle lof toezwaaien.'¹⁵

Auto met chauffeur

Met zijn terugkeer naar Nederland in 1963 kwam Lardinois ook in beeld bij de NCB. Hij werd direct genoemd als voorzitter van de Gezondheidsdienst voor Dieren in Noord-Brabant, maar de voorkeur ging uiteindelijk uit naar een praktiserende boer. Lardinois moest niet denken dat een verkiezing als Tweede Kamerlid automatisch inhield dat de boerenbond hem in bepaalde functies zou benoemen, zo verklaarde bestuurslid A. Kuylaars bij die gelegenheid. Andere NCB-bestuurders meenden echter dat de bond er beter aan deed om enigerlei goodwill bij de kersverse parlementariër te kweken, om te zijner tijd een beroep op hem te kunnen doen.¹⁶

Die gelegenheid kwam in het voorjaar van 1965, toen de NCB, met circa 35.000 leden de grootste regionale landbouworganisatie, op zoek was naar een nieuwe voorzitter. Voor Lardinois, die hiervoor benaderd werd, was de bond een geschikt forum om verder te bouwen aan zijn politieke ambities. Hij besloot dan ook direct om op het aanbod in te gaan. Op 8 maart werd hij geïnstalleerd. Door een politicus en landbouwingenieur te kiezen, brak het NCB-bestuur met de gewoonte om de leiding toe te vertrouwen aan een praktiserend boer of tuinder. Zijn benoeming was overigens voor de bond een koopje, want hij vroeg geen salaris maar slechts een auto met chauffeur.

De boodschap die de nieuwe NCB-voorzitter uitdroeg, was ten dele dezelfde die hij eerder als landbouwvoorlichter had verkondigd: moderniseren, rationaliseren en intensiveren. Daarnaast legde Lardinois zich toe op het versterken van de coöperatiegedachte. Als voorzitter van de NCB was hij automatisch lid van het bestuur van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) en het Landbouwschap en daarmee een belangrijk voorman van het 'groene front'. Ook nu weer was het vooral de economische kant van het landbouwbedrijf die Lardinois interesseerde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij gevraagd werd vicevoorzitter te worden van de Raad van Toezicht van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank, een van de voorlopers van Rabobank Nederland. Kredietverstrekking stond in zijn ogen aan de basis van de modernisering van de landbouw.¹⁷

Onorthodoxe werkwijze

Zijn functie als voorman van het 'groene front' verschafte Lardinois een goede uitgangspositie voor het realiseren van zijn politieke ambities, namelijk een ministerschap. Na de val van het kabinet-Cals in de Nacht van Schmelzer

op 14 oktober 1966 kwamen er vervroegde Kamerverkiezingen. De KVP wees Lardinois aan om de lijst aan te voeren in de kieskringen Den Bosch en Tilburg. Tijdens de campagne presenteerde Lardinois zich als een politicus van het midden. Zijn ervaringen in de landbouw maakten hem een tegenstander van *laissez-faire*, maar anderzijds voelde hij evenmin iets voor een te sterk geleide economie. Hij geloofde heilig in het eigen initiatief en het prestatieprincipe.¹⁸

In januari 1967 ontmoette Lardinois in Tilburg PVDA-lijsttrekker Joop den Uyl. 'Wij als KVP hebben de PVDA niet nodig,' zo verklaarde hij. 'Laten we het houden zoals het was en laten we kijken of er met de PVDA valt te regeren.'¹⁹ Den Uyl vond dit een typische KVP-opmerking. Als confessioneel politicus liet Lardinois zich niet in zijn kaarten kijken. 'Wij staan wat ons programma betreft dicht bij de AR en de CHU. Voor de vorming van een nieuwe regering na de verkiezingen zullen wij daarom eerst met deze twee partijen praten en gezamenlijk zien of wij nog een andere partij nodig hebben, al dan niet als versiersel.'²⁰

Op de verkiezingsavond, 15 februari 1967, bleek echter dat de politieke verhoudingen ingrijpend waren veranderd. Zowel de PVDA als de KVP moest zware verliezen incasseren, terwijl D66 als nieuwe partij met zeven zetels haar entree maakte in de Tweede Kamer. Het verlies van acht zetels voor de KVP was enerzijds het gevolg van het ten val brengen van het kabinet-Cals, dat veel sympathie had bij katholieke jongeren en de linkervleugel van de partij, en anderzijds van de deconfessionalisering en ontzuiling. Door de discussies in de katholieke kerk in Nederland over de vraag in hoeverre katholieken gebonden waren aan voorschriften van hogerhand, werd de traditionele verbondenheid aan eigen organisaties doorbroken.²¹ De gevolgen waren vooral zichtbaar in het katholieke zuiden, waar de KVP ongeveer 15 procent van haar kiezers verloor. Lardinois had dit als lijsttrekker in Noord-Brabant niet kunnen verhinderen.

Na een mislukte formatiepoging van de demissionaire landbouwminister Biesheuvel werd de KVP'er Piet de Jong formateur. Hij vormde op 5 april een kabinet van KVP, ARP, CHU en VVD. Lardinois werd minister van Landbouw en Visserij. Zijn promotie werd bij de NCB, waarvan hij nog maar twee jaar voorzitter was, met gemengde gevoelens ontvangen. 'De NCB onthoofd! In 's lands belang' kopte het weekblad *Boer en Tuinder*, waarin de bond Lardinois feliciteerde met zijn benoeming. Het feit dat de voorzitterszetel weer onbezet was, werd echter goedge maakt door de vaststelling dat de NCB een erkende leerschool leek te zijn van topfunctionarissen.²²

Lardinois was als minister geen echte vernieuwer, maar wist wel beleidsvoornemens tot uitvoering te brengen. Zo voerde hij op het ministerie een ingrijpende reorganisatie door, waarmee de positie van het ministerie werd versterkt. Een belangrijk onderdeel hiervan was het toekennen van een volwaardige plaats aan de agrarische handel en industrie. Doel was om samenhang te scheppen tussen de verschillende onderdelen van de agrarische productiekolom, aldus Herman Wijffels,²³ toenmalig ambtenaar op het ministerie.

Lardinois' interesse lag vooral op het economisch gebied. In de minister-raad gold hij als een strateeg die nauw betrokken was bij diverse lijmpogingen en politieke compromissen. Hij keerde zich bij herhaling tegen verlangens van de vakbeweging en was voorstander van hard optreden bij ongeregelheden. Hij schroomde ook niet om op te komen voor de belangen van 'zijn' boeren. Zijn aanpak was onorthodox en was dan ook op het departement onderwerp van talloze anekdotes. Lardinois had een grote afkeer van bureaucratie. In plaats van zich te verdiepen in door zijn ambtenaren opgestelde nota's, vormde hij zijn oordeel op basis van gesprekken met relevante personen. Daarbij had hij grote belangstelling voor details die zijn zicht op het totaal moesten aanscherpen. Berucht waren zijn zaterdagse telefoongesprekken. Ambtenaren die zich niet wapenden met recente informatie over de ontwikkelingen in de land- en tuinbouw, waren niet in staat deze telefoontjes op een bevredigende manier te doorstaan. Deze gesprekken vormden Lardinois' belangrijkste informatiebron. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meningen over hem sterk uiteenliepen. Bij de één wekte hij bewondering op, terwijl hij anderen vervulde met onbegrip.²⁴ In de pers werd hij wel eens omschreven als impulsief, chaotisch, ongedurig en soms driftig. Zijn partij, de KVP, afficheerde hem echter als een 'gezonde, volle man, die Limburgse gemoedelijkheid paart aan Brabantse werkzaamheid'.²⁵

Lardinois onderhield als minister nauwe banden met vertegenwoordigers van de georganiseerde landbouw. Hij zette de door Mansholt ingezette traditie voort om maandelijks overleg te voeren met het Landbouwschap, maar deze relatie was inniger dan ooit. Illustratief hiervoor is dat hij eens een besluit uit zijn werkkamer meenam naar de vergaderzaal om de delegatie van het Landbouwschap te vragen of het allemaal goed was besproken. Vervolgens tekende hij het stuk in ieders bijzijn om de goede verstandhouding te onderstrepen.²⁶ Veelzeggend waren ook de 'vriendendiensten' die minister en Landbouwschap elkaar verleenden, zoals het voordragen van bestuurders en medewerkers voor een koninklijke onderscheiding. Omge-

keerd probeerde het Landbouwschap in april 1970, toen het zich genoodzaakt zag om het kabinet in kennis te stellen van de onzekere financiële situatie in de land- en tuinbouw, te voorkomen dat dit werd opgevat als een motie van wantrouwen jegens de 'eigen' minister.²⁷

Keihard en slim onderhandelaar

Het belangrijkste werkterrein voor Lardinois lag in Brussel, waar hij samen met landbouwcommissaris Mansholt en de landbouwministers van de andere vijf Europese lidstaten de voltooiing van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) moest realiseren. Daarnaast moest hij in eigen land laveren tussen enerzijds zijn collega's van Financiën, Economische Zaken (EZ) en Buitenlandse Zaken (BZ) die aandrongen op terughoudendheid bij het vaststellen van de prijzen van landbouwproducten en anderzijds zijn eigen agrarische achterban, die streefde naar inkomensverbetering.

Het lag dan ook niet voor de hand dat Lardinois in de opmaat naar zijn eerste Brusselse onderhandelingsronde zich zou uitspreken voor matiging van de prijzen. Toch gingen ook voor hem de prijsvoorstellen van de Europese Commissie te ver. Het was vooral de centrale plaats die de Commissie bij de vaststelling van de prijzen toekende aan de ontwikkeling van de zelfvoorzieningsgraad, die Landbouw een doorn in het oog was. Daarmee zou het prijsbeleid worden afgestemd op de afzetmogelijkheden binnen de Europese Gemeenschappen (EG; de officiële benaming na de fusie van EGKS, EEG en Euratom in 1967) en niet zoals in Nederland gebruikelijk was de ontwikkeling van de kosten.

Lardinois opteerde voor een gemiddelde prijsverhoging van vijf procent, die geheel in lijn lag met de wensen van de Nederlandse en Europese landbouworganisaties. Hij realiseerde zich ook dat de kritiek vanuit de financieel-economische hoek fel zou zijn, maar hij wist ook hoe hij die zou kunnen pareren. Kort voor het zomerreces van 1967 maakte hij van een informele bijeenkomst van de meest betrokken ministers gebruik om zijn koers door te drukken. Toch slaagde zijn opzet niet, omdat het de Landbouwwraad van de EG – de vergadering van de EG-landbouwministers – niet lukte om tot een akkoord te komen.²⁸

Toen in het najaar van 1967 het kabinet zich opnieuw opmaakte voor een Brusselse prijzenslag, brachten de andere departementen hun bezwaren wederom naar voren. Het kabinet realiseerde zich echter dat het aan een internationaal draagvlak voor het matigen van de prijzen ontbrak en dat

het zinloos was om de confrontatie met Lardinois op de spits te drijven. De instructie lag daarom dicht bij wat hij wenste. Lardinois slaagde erin om goeddeels binnen zijn mandaat te blijven. Alleen voor het rundvlees kwam een grotere prijsverhoging van 2,6 procent. Het Nederlandse kabinet kon tevreden zijn.²⁹

Lardinois was de eerste minister van Landbouw die geconfronteerd werd met de keerzijde van het succes van het GLB: de zuiveloverschotten. Al in 1963 wierp de dreiging van een onbetaalbare overschotproductie zijn schaduw vooruit. Lange tijd negeerde de Europese Commissie de productiegroei, die vooral een gevolg was de sterke stijging van de productie per koe, veroorzaakt door fokprogramma's en technologische vooruitgang. Begin 1968 was het moment aangebroken om het zuivelbeleid ter discussie te stellen. Op 1 april zou de interne zuivelmarkt in werking treden. Daartoe moest het overleg over de zuivelverordeningen op korte termijn afgerond worden. Het verslechterde politieke klimaat, onder meer als gevolg van het tweede Franse veto tegen een Britse toetreding, maakte de bereidheid tot het sluiten van compromissen er niet beter op. Frankrijk, dat als belangrijkste producent het meeste belang had bij een zuivelregeling, voerde de druk verder op. Het land dreigde zich te onttrekken aan voltooiing van de industriële douane-unie per 1 juli 1968 als de regeling niet tijdig tot stand zou komen. Bovendien gooide Mansholt olie op het vuur door tijdens de besloten zitting van de Landbouwwraad van 22 en 23 januari 1968 te stellen dat de melkprijs omlaag moest.³⁰

Lardinois zat in een lastig parket. Hij beseftte enerzijds dat de hoge prijzen de productie hadden gestimuleerd, maar ook dat een prijsverlaging niet aan de boeren te verkopen viel. Anderzijds werd hij door de andere departementen onder druk gezet om in te grijpen. Buiten de landbouw was de onvrede sterk gegroeid. Critici drongen aan op het nemen van harde maatregelen. Lagere prijzen waren in hun ogen het enige middel om van de overschotten af te komen. In de ministerraad werd gepleit voor een drastische ombuiging van het beleid, met prijsverlagingen en kwantitatieve beperkingen. Minister van Economische Zaken Leo de Block (KVP) en minister van Financiën Johan Witteveen (VVD) waren hier voorstander van. Lardinois voelde er echter niets voor. Hij meende dat het Nederlands belang er niet mee gediend was, omdat hierdoor de minder efficiënte productie binnen de EG kunstmatig in stand werd gehouden. Bovendien zou een dergelijk voorstel in Brussel geen enkele kans maken en was de kans groot dat de zuivelregeling niet op tijd in werking zou treden. Lardinois wilde dit tot

elke prijs voorkomen. Uiteindelijk moest hij toch instemmen met een beperkte prijsverlaging.³¹

Tijdens de onderhandelingen in Brussel begin maart bleek echter dat een prijsverlaging en zelfs een bevrozing van de prijs onbespreekbaar was. Daarbij werd tevens duidelijk dat 1 april niet haalbaar was. Ook tijdens de Landbouwrraad van 25-27 maart 1968 slaagden de ministers er niet in tot overeenstemming te komen. Er werd slechts met moeite een compromis bereikt over een overgangsregeling tot 31 mei. Onder druk van de Franse dreiging dat de douane-unie niet op 1 juli van start zou kunnen gaan, werd op woensdagochtend 29 mei, na een nieuwe marathonzitting, een akkoord gesloten. Daags tevoren demonstreerden drie- à vierduizend boeren voor het Congrespaleis in Brussel tegen de te lage zuivelprijzen. Afgesproken werd dat de in 1966 overeengekomen prijzen voor zuivel en rundvlees op 1 juli ongewijzigd van kracht zouden blijven en dat er een financieel plafond zou gelden van 2280 miljoen gulden, evenals een gedeeltelijk nationale financiering van de afzet van bestaande voorraden. Ook werd op voorstel van Lardinois afgesproken dat de Europese Commissie in het najaar van 1968 met een nota over het gehele GLB zou komen.

Het compromis werd in Den Haag met gemengde gevoelens ontvangen. De Block was tevreden over het doorgaan van de douane-unie, maar besefte ook dat de prijs die hij hiervoor moest betalen een kostbare zuivelregeling was zonder rem op de productie. Op Financiën was de onvrede het grootst. Lardinois kon content zijn dat de interne zuivelmarkt nu daadwerkelijk tot stand was gekomen, maar hij had ook zijn twijfels. Een van de uitgangspunten van het GLB, het bijsturen van de productie door de prijsstelling, was op de helling gezet, zo verklaarde hij op 31 mei in de ministerraad. Hij ging daarbij echter voorbij aan het feit dat hijzelf niet tot het uiterste had willen gaan om een prijsverlaging uit de wacht te slepen.³²

Op 10 december 1968 presenteerde Mansholt zijn plan voor de herstructurering van de Europese landbouw.³³ Net als in de andere EG-lidstaten riep het plan-Mansholt ook in Nederland gemengde gevoelens op. Vooral bij kleine boeren, die vreesden dat zij het veld moesten ruimen, liepen de emoties hoog op. Ook in het kabinet waren de meningen verdeeld. Zonder Lardinois te raadplegen zocht Witteveen de publiciteit om duidelijk te maken dat het plan veel te duur was. Samen met De Block zocht hij naar mogelijkheden om meer greep te krijgen op het landbouwbeleid en nam daartoe ook contact op met zijn Duitse en Belgische ambtgenoten. Lardinois was gepikeerd over deze 'couppoging' van Financiën en de wijze waarop Witteveen de publiciteit had gezocht. In de ministerraad stelde hij nadruk-

kelijk dat de ministers van Landbouw in dezen de eerste verantwoordelijkheid droegen, al had hij er geen bezwaar tegen dat andere bewindslieden deelnamen aan het landbouwoverleg. Toch was ook Lardinois kritisch: 'Wie verzekert me, dat we zonder die kostbare plannen van dr. Mansholt in 1980 of 1982 toch al niet zouden hebben bereikt dat circa vijf miljoen boeren de EG-landbouw hebben verlaten.'³⁴

Het was allerminst duidelijk of het plan zijn enorme kosten wel waard was. Lardinois zou dit kostenaspect zo vaak naar voren brengen dat het PVDA-Tweede Kamerlid Sake van der Ploeg hem spottend 'de tweede staatssecretaris van Financiën' noemde.³⁵ Afgezien van de financiële bezwaren leefde er op het ministerie van Landbouw ook de nodige weerstand tegen het overhevelen van het structuurbeleid naar Brussel. Gevreesd werd dat grote delen van het departement, nu het markt- en prijsbeleid al grotendeels een Brusselse aangelegenheid was, overbodig zouden worden.

Het kabinet-De Jong concludeerde dat het plan-Mansholt voor Nederland veel nadelen en weinig voordelen had. Driekwart van de maatregelen waren al uitgevoerd, aldus Lardinois. Bovendien werd gevreesd dat Nederland aan een Europees structuurbeleid meer zou gaan betalen dan het ooit zou kunnen ontvangen. Ook voelde Lardinois er niets voor om mee te betalen 'aan de invoering van een AOW-voorziening voor Italiaanse boeren'.³⁶ Hij realiseerde zich echter wel dat Nederland de voorstellen niet resoluut van de hand kon wijzen. Nederland zou in de tweede helft van 1969 EG-voorzitter worden en mocht niet bij voorbaat de zwarte piet krijgen door een compromisloze, door eigenbelang ingegeven houding. In plaats van afwijzing werd daarom gekozen voor het naar voren brengen van bezwaren op onderdelen en door te wijzen op de hoge kosten. Lardinois legde daarom de nadruk op de uitvoering: 'Over de "wijze waarop" verschil ik met het Mansholt-plan van mening. Het toekomstbeeld dat ons hierin wordt geschetst, is te zeer in een schema vastgelegd, [...] te "gepredestineerd". Het zal in werkelijkheid een veel gevarieerder aanzien hebben.'³⁷

De Nederlandse regering besloot aan te sturen op vertraging en uiteindelijk op een stille dood van het plan. In de Landbouwwraad werd Lardinois hierin gesteund door Duitsland, Frankrijk en België. Pogingen van Mansholt om zijn structuurvoorstellen te koppelen aan nieuwe prijsvoorstellen hadden tijdens de Landbouwwraad van januari 1969 geen succes. Op voorstel van Lardinois werd besloten beide zaken gescheiden te behandelen.³⁸ De prijsvoorstellen van de Commissie plaatsten Lardinois tussen twee vuren. Het Landbouwschap had al in oktober 1968 aangedrongen op een gemiddelde prijsverhoging van vijf procent. Het schap verweet de Commissie met

voorzichtige prijsvoorstellen te willen vooruitlopen op toekomstige structuurhervormingen, terwijl op de korte termijn het prijsbeleid de werkers in de landbouw een redelijk inkomen moest verschaffen. Aan de andere zijde groeide de kritiek vanuit andere departementen op het losgeslagen markt- en prijsbeleid. Eensgezind meenden zij dat de prijzen omlaag moesten. Lardinois probeerde echter begrip te kweken voor de moeilijke positie van de sector en noemde een prijsverlaging voor boter nogal overtrokken. Toen zijn collega De Block vroeg of hij bereid was een prijsverlaging voor granen te overwegen, sprak Lardinois het onaanvaardbaar uit. Uiteindelijk kreeg hij de ruimte om voor de akkerbouw een prijsverhoging van één procent na te streven, terwijl hij verder zou pleiten voor een verlaging van de boteren de melkprijs. In Brussel bleek dit echter onhaalbaar. Hoewel hij door zijn collega's Witteveen, De Block en staatssecretaris Hans de Koster (vvd) van Buitenlandse Zaken onder druk werd gezet om te blijven pleiten voor prijsverlaging, weigerde Lardinois hieraan gehoor te geven. Als een prijsverlaging haalbaar was, zou hij niet aarzelen stelling te nemen, maar hij weigerde een politiek van windmolens te bedrijven.³⁹ Omdat de Europese landbouwministers het niet eens werden over de zuivelprijzen, werden de bestaande prijzen steeds voor een halfjaar verlengd.

Ondertussen groeide de onvrede op het platteland tot ongekende hoogte. Veel boeren hadden het gevoel dat zij niet of nauwelijks deelden in de algemene welvaartsgroei. Hun inkomens werden geleidelijk aan uitgehold door hogere productiekosten, die maar ten dele werden opgevangen door productiviteitsstijging. Samen met de onzekere toekomst die het plan-Mansholt had geschapen en de besluiteloosheid van de landbouwministers vormde dit de voedingsbodem voor toenemende onrust. In het voorjaar van 1970 legde het Landbouwschap bij de regering de eis neer dat de structuurhervorming op de lange termijn gepaard moest gaan met een aanvaardbaar prijspeil op de korte termijn. Er was alle aanleiding om de prijzen voor 1970-1971 met gemiddeld vijf procent te verhogen. Lardinois, die overtuigd was van de redelijkheid van deze eis, kreeg in het kabinet evenwel geen ruimte. Een prijsverhoging van één à twee procent was volgens Lardinois' ambtgenoten het maximum. Nu de douane-unie een feit was, had hij geen machtsmiddel meer om de besluitvorming in het kabinet naar zijn hand te zetten.⁴⁰

Begin 1971 presenteerde Mansholt een pakket van zes structuurrichtlijnen – een uitgekilde versie van het plan-Mansholt – mét prijsverhogingen van gemiddeld drie à 3,5 procent. Hij maakte daarbij tevens duidelijk dat het voor de Commissie onacceptabel was wanneer er over bepaalde onderdelen

afzonderlijk besluiten zouden worden genomen. Onder druk van een dreigende boerenrevolte – een voorbode hiervan was het binnendringen in de vergaderzaal van dertig boeren met twee koeien en een stier – was het voor de landbouwministers duidelijk dat er nu wel besluiten moesten worden genomen.

Lardinois, die zich fel verzette tegen de koppeling aan de structuurmaatregelen, wilde aansturen op vertraging. Hij realiseerde zich dat als er op 1 april 1971 geen akkoord op tafel lag, hij het einde riskeerde van de gemeenschappelijke landbouwmarkt, waar Nederland jarenlang voor had gestreden. De EG werd levensgevaarlijk bedreigd, stelde Lardinois. Deze inzet maakte het onverantwoord om nog langer vast te houden aan het scheiden van de prijs- en structuurvoorstellen. Het kabinet ging uiteindelijk akkoord, hoewel met name Witteveen en Roelof Nelissen (KVP), die in januari 1970 minister van Economische Zaken was geworden als opvolger van de afgetreden De Block, ontevreden bleven over het voorgestelde pakket.

Op 22 maart 1971 begon in Brussel de marathonzitting van de landbouwministers over de prijs- en structuurmaatregelen van Mansholt. Uit veiligheidsoverwegingen sloten de ministers en hun gevolg zich op in het beter te beveiligen Karel de Grote-gebouw. Op 23 maart vond buiten een grote demonstratie van 80.000 Europese boeren plaats, die ontaardde in een gewelddadige confrontatie met de Belgische Rijkswacht. Een Waalse boer die een traangasgranaat tegen het hoofd kreeg, overleed. Er vielen circa 150 gewonden, waarvan twee ernstig. In deze grimmige sfeer, waarbij het geluid van loeiende sirenes binnendrong in de vergaderzaal, probeerden de ministers tot overeenstemming te komen. Het werd de langste onafgebroken marathongvergadering ooit, een uitputtingsslag verspreid over vier dagen en vele nachtelijke vergaderuren. Er kwam een gemiddelde prijsverhoging van 4,5 à 5 procent uit de bus en er werden enkele structuurmaatregelen vastgesteld.

Tijdens de onderhandelingen speelde Lardinois een belangrijke rol bij het vinden van compromissen, terwijl hij op het laatste moment nog een belangrijk winstpunt wist te boeken. Om tien uur 's ochtends, toen alles beklonken leek, stelde hij nog als voorwaarde dat het ruilverkavelingsprogramma deel zou uitmaken van het structuurbeleid. Op dat moment, terwijl zijn collega's dodelijk vermoeid waren, wist hij voor Nederland nog enig financieel voordeel bij het structuurbeleid in de wacht te slepen. Gedurende enkele dagen had het GLB, en daarmee de Europese integratie, zich langs de rand van de afgrond bewogen. De reacties op het akkoord gaven dan ook eerder uiting aan opluchting dan aan tevredenheid. Mansholt was er

wat het structuurbeleid betreft in geslaagd succes te boeken, waarbij Lardinois hem na afloop de eer gunde: 'In wezen heeft hij een belangrijk succes geboekt, een politiek succes, ook al zijn de oorspronkelijke voorstellen gemoduleerd en kreeg hij [...] misschien nog geen twintig procent van wat hij vroeg.'⁴¹

Over zijn aanpak tijdens deze Brusselse marathonvergaderingen lichtte Lardinois in oktober 1970 een tipje van de sluier op tijdens een openhartig interview met Bibeb in *Vrij Nederland*. Lardinois zei hierin: 'Maar ik zou niet kunnen werken als ik niets zou drinken. In Brussel ben ik één van de jongsten, ze zijn allemaal boven de 55, de 60. Een keer hebben we van half tien 's morgens tot half twaalf de volgende morgen vergaderd, al die tijd niet uit de kleren. Op het eind was iedereen bekaf. Mansholt zei, is iedereen het ermee eens. Toen zei ik nee, dat kan ik niet accepteren. Ik zei later, Sicco, je wist dat ik dat niet zou nemen. Ja, ik was fit gebleven. En ik kreeg m'n zin. Om half twaalf werd mijn wens vervuld. Ik was fit omdat ik jonger, sterker was dan de anderen. En ik had na 12 uur 's nachts om de anderhalf uur een nieuwe whisky gedronken. Daar kan je wat mee doen, met die koude thee. Nou, daar blijf je enorm fit bij. Het ging over de suikerproductie in de EG. En door mijn thee redde ik het.'⁴²

Om van de groeiende zuiveloverschotten in EG-verband af te komen, ging Lardinois op zoek naar creatieve oplossingen. Tijdens een gezamenlijke reis van Berlijn naar Den Haag in februari 1968 opperde hij aan de Nederlandse directeur-generaal van de Wereldvoedselorganisatie van de VN (FAO), Addeke Boerma, de mogelijkheid om deze overschotten beschikbaar te stellen als voedselhulp. Toen laatstgenoemde liet weten dat er in enkele ontwikkelingslanden inderdaad belangstelling voor boter was, aarzelde Lardinois niet om een voorstel daartoe in de ministerraad aan de orde te stellen. Op 22 maart 1968 ging de raad akkoord met zijn voorstel om 20 miljoen gulden beschikbaar te stellen voor zuivelhulp. Onomstreden was het plan van Lardinois echter niet. Minister voor Ontwikkelingssamenwerking Berend Udink (CHU) was weinig gelukkig met deze actie van zijn collega. Hij betwijfelde of de ontvangende landen er wel behoefte aan hadden en vreesde dat de voedselhulp beslag zou leggen op het reguliere hulpbudget. Uiteindelijk werd besloten dat de zuivelhulp gefinancierd werd uit landbouwfondsen.⁴³ Aldus slaagde Lardinois erin de dumping van voedseloverschotten te verkopen als ontwikkelingshulp.

Lardinois had niet alleen oog voor het eigenbelang van de Europese landbouw. Op het Wereldvoedselcongres van de FAO dat van 16 tot 30 juni 1970 in Den Haag werd gehouden, lanceerde hij het voorstel voor oprichting

van een Wereldvoedselbank onder auspiciën van het World Food Program (WFP). De bedoeling was om op verschillende locaties in de wereld voedselreserves aan te leggen die direct beschikbaar zouden zijn voor hulpverlening in noodgebieden.⁴⁴ Een sterk gewijzigd voorstel leidde uiteindelijk in 1975 tot oprichting van de International Emergency Food Reserve als onderdeel van het WFP.

Opnieuw minister

In 1971, na de regeerperiode van het kabinet-De Jong, werd Biesheuvel formateur. Anders dan in 1967 slaagde hij dit keer wel. De confessioneel-liberale coalitie had haar meerderheid van 86 zetels verloren, waarbij de KVP met zeven zetels verlies (van 42 naar 35) de grootste verliezer was. In 1971 deed de Politieke Partij Radikalen (PPR), een afsplitsing van de KVP met twee zetels haar intrede in de Tweede Kamer. Belangrijker dan verdeeldheid en scheuring was echter het in snel tempo verdwijnen van de vanzelfsprekendheid voor katholieken om op de KVP te stemmen. Door opneming in het kabinet van de nieuwe politieke partij Democratisch-Socialisten '70 (DS'70) werd de meerderheid hersteld. Deze partij, die een jaar eerder ontstaan was uit de weerstand bij de rechtervleugel van de PVDA tegen het optreden van Nieuw Links, was er onder leiding van Wim Drees jr. in geslaagd vanuit het niets acht zetels te behalen.⁴⁵

Naast Nelissen en Udink was Lardinois de derde minister die Biesheuvel overnam uit het kabinet-De Jong. In het kabinet-Biesheuvel was aanvankelijk Nelissen, die nu de portefeuille van Financiën beheerde en tevens vicepremier was, belast met de behartiging van Surinaamse en Antilliaanse Zaken. Begin 1972 nam Lardinois, vanwege zijn ministeriële ervaring en het feit dat hij als parlementslid Suriname reeds kende, deze taak van hem over.

De belangrijkste taak die hem als minister voor Koninkrijkszaken wachtte, was hervorming van de staatkundige verhoudingen. In de regeringsverklaring had het kabinet-Biesheuvel aangekondigd het initiatief te zullen nemen voor een eventuele wijziging van de staatkundige status van de landen binnen het koninkrijk. Daartoe werd in oktober 1971 de oprichting van een Koninkrijkscommissie in het vooruitzicht gesteld. Een maand later sprak de Tweede Kamer zich vrijwel unaniem uit voor onafhankelijkheid van Suriname en de Nederlandse Antillen.⁴⁶ Op 27 maart 1972 installeerde Lardinois de Koninkrijkscommissie. Daarbij stelde hij dat het Koninkrijksstatuut

'geen knellend keurslijf' mocht zijn. Zelf had hij zijn twijfels over de haalbaarheid van onafhankelijkheid op korte termijn.⁴⁷ Lardinois stuurde aan op een gefaseerde ontmanteling van de koninkrijksverhoudingen, waarbij onafhankelijkheid het einddoel zou zijn. Voor het opbreken van het Antilliaanse staatsverband, om een zelfstandige staatrechtelijke positie van Aruba te realiseren, voelde hij niets. Een Arubaanse delegatie die in maart 1972 een bezoek bracht aan Nederland, maakte hij duidelijk dat hij de Arubaanse aspiraties zag als een interne aangelegenheid. Hij stelde nadrukkelijk dat het streven naar een aparte status geen kans maakte, omdat Nederland 'niet zal meewerken aan een staatkundige versnippering van de Antillen'.⁴⁸ Toen Lardinois eind 1972 in verband met zijn benoeming tot eurocommissaris voortijdig vertrok, was niet iedereen 'overzee' daar rouwig om.

Naar Brussel

In de zomer van 1972 viel het kabinet-Biesheuvel door interne tegenstellingen over de hoogte van de overheidsuitgaven. Met het voortijdig einde van de regeerperiode in zicht – in november werden vervroegde Tweede Kamerverkiezingen gehouden – stond het (romp)kabinet-Biesheuvel eind 1972 voor de vraag wie Mansholt moest opvolgen als Nederlands lid van de Europese Commissie. Terwijl de linkse oppositiepartijen Henk Vredeling (PVDa) naar voren schoven, gaf het demissionaire kabinet de voorkeur aan een confessioneel politicus. Behalve Lardinois werden genoemd KVP-staatssecretaris voor Europese Zaken Tjerk Westerterp, minister van Sociale Zaken Jaap Boersma (ARP) en oud-minister van Sociale Zaken Gerard Veldkamp (KVP).⁴⁹ Terwijl laatstgenoemde openlijk te koop liep met zijn kandidatuur, maakte Lardinois slechts achter de schermen zijn interesse kenbaar. De speculaties dat hij naar Brussel zou gaan, dateerden al van begin 1972, maar pas na de val van het kabinet-Biesheuvel werd hij benaderd.⁵⁰

De pers was bij de bekendmaking van zijn vertrek naar Brussel positief over de nieuwe eurocommissaris. 'Slimme boer klimt naar EEG-top,' kopte het *Algemeen Dagblad*.⁵¹ De krant noemde Lardinois een nuchtere, harde werker 'met een sterk geheugen, met vrijheidszin en gevoel voor betrekkelijkheid. Iemand die [...] pragmatisch te werk zal gaan, het spel tot in de vroege morgenuurtjes scherp zal blijven spelen als de mogelijkheden er zijn en die het compromis niet zal schuwen.' *Het Parool* omschreef hem als 'een ijzersterke weinig omstreden man' en een 'allround politicus met een groot

politiek inzicht'. Wel meende deze krant dat het voor Lardinois niet gemakkelijk zou worden om Mansholt te doen vergeten.⁵² Tegenover de *Haagsche Courant* verklaarde hij dat hij het als een van zijn voornaamste taken zag mee te werken aan een meer supranationaal karakter van Europa. Anderzijds meende hij dat niet alles in Brussel hoefde te worden beslist.⁵³ Hoewel bij de bekendmaking op 8 december 1972 nog niet vaststond welke portefeuille Lardinois in de nieuwe Commissie zou krijgen, ging men er zowel in Den Haag als in Brussel van uit dat hij de landbouwportefeuille van Mansholt zou overnemen. Pas bij de eerste zitting van de nieuwe Commissie onder leiding van de Fransman François-Xavier Ortoli op 7 januari 1973 werd afgesproken dat dit inderdaad het geval was.

Het vertrek naar Brussel betekende voor Lardinois het einde van een tienjarig weekendhuwelijk: doordeweeks op een flatje in Den Haag en in het weekend bij zijn gezin in Eindhoven. Samen met zijn vrouw en twee jongste kinderen ging hij nu in Brussel wonen. De ambtenaren van de Europese Commissie moesten erg wennen aan zijn onorthodoxe aanpak. Net als tijdens zijn ministerschap belde hij zijn medewerkers vaak 's avonds en in het weekend op en vond hij het heerlijk om zelf uit bed te worden gebeld.⁵⁴ Ook zijn commerciële instelling maakte in Brussel al snel naam. Hij zocht afzetmarkten voor graan, meel en zuivel. 'Als hij een zak meel zag, wilde hij hem verkopen,' zei men.⁵⁵ Bij zijn medewerkers stond hij bekend als een harde werker.

De EG die Lardinois bij zijn aantreden als landbouwcommissaris aantrof, was een andere dan die zijn illustere voorganger had achtergelaten. Op 1 januari 1973 waren het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken lid geworden, waarvan de nationale landbouwmarkten op termijn moesten worden ingepast in het GLB. Een complicerende factor was bovendien dat het lang onzeker bleef of de Britten daadwerkelijk EG-lid zouden blijven en onder welke voorwaarden. Bovendien zorgde het ineensstorten van het internationale monetaire systeem eind 1971 ervoor dat de koersen van munten van de verschillende lidstaten gingen zweven en dat er feitelijk geen sprake meer was van één interne landbouwmarkt. Het herstel van deze markt was voor Lardinois dan ook zijn eerste prioriteit. De totstandkoming van een economische en monetaire unie, waaraan sinds 1970 in EG-verband werd gewerkt, was daarvoor een belangrijke voorwaarde. Lardinois: 'Iedereen doet nu maar of het hier wel loopt, maar ik wil er met nadruk op wijzen dat we in een hachelijke positie zijn komen te verkeren. Dat kan pas veranderen als we een monetaire unie hebben waarin vaart zit. Daaraan moeten

de ministers van Landbouw met spoed gaan werken, anders stort het hele gebouw in.'⁵⁶

In maart 1973 legde Lardinois zijn prijsvoorstellen, die uitgingen van een gemiddelde prijsverhoging van 5,3 procent, voor aan de negen Europese landbouwministers. Voor landen met een sterke munt, zoals de Benelux en West-Duitsland, zouden de prijsverhogingen echter lager uitvallen om de onderlinge grensverrekeningen die het gevolg waren van aanpassingen van de onderlinge wisselkoersen, te neutraliseren. De Duitse minister van Landbouw Joseph Ertl liet direct weten onmogelijk akkoord te kunnen gaan met Lardinois' poging om de interne landbouwmarkt te herstellen.⁵⁷ Eind april slaagden de landbouwministers er na vier dagen onderhandelen in een compromis te bereiken. Besloten werd de melkprijs te verhogen met 5,5 procent, terwijl Nederland, België en West-Duitsland genoeg moesten nemen met vier procent, omdat hun munten meer waard waren geworden. Lardinois was enigszins teleurgesteld omdat het hem niet gelukt was een forsere stap te zetten naar herstel van de eenheidsmarkt voor landbouwproducten. Zelf was hij ook niet geheel ongeschonden uit deze marathonzittingen tevoorschijn gekomen. Hij dacht last te hebben van hartklachten, maar de dokter stelde hem gerust.⁵⁸

Een andere grote tegenspeler was de Franse landbouwminister Chirac. Deze verweet Lardinois dat hij de belangen van de Britse, West-Duitse en Nederlandse boeren verdedigde ten koste van de Franse. In *Le Figaro* liet Lardinois weten dat hij deze opmerking niet accepteerde. Volgens de landbouwcommissaris was Chirac 'te nationalistisch' en had hij 'niet voldoende gemeenschapszin'. 'Ik accepteer niet van een Franse minister, noch van een ander, dat onze objectiviteit in twijfel wordt getrokken. Ik ben niet in de Commissie om de belangen van mijn land te verdedigen, maar die van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek. Ik ben een Europees commissaris en niet een Nederlands commissaris.'⁵⁹

Het was niet de enige keer dat Lardinois in conflict kwam met de latere Franse president. In juli 1974 – Chirac was inmiddels premier geworden – nam de Franse regering eenzijdig steunmaatregelen. Lardinois dreigde desnoods af te treden indien uit het Franse pakket van 800 miljoen gulden niet de elementen werden verwijderd die de ineensinking van de reeds aangevreten interne markt in de hand zouden werken.⁶⁰ Op 23 juli kondigde hij aan de zaak desnoods aanhangig te zullen maken bij het Europese Hof van Justitie. Ook gaf hij toe zich 'een soort brandweerman' te voelen in zijn strijd tegen nationale steunmaatregelen.

Het jaar 1974 was sowieso een moeilijk jaar. Door de energiecrisis was er een einde gekomen aan de inkomensgroei van de voorgaande twee jaren. Deze crisis, die een verviervoudiging van de olieprijs tot gevolg had, veroorzaakte een extra toename van de inflatie. Hierdoor werden de Europese boeren geconfronteerd met kostenstijgingen die niet gecompenseerd werden door een groeiende omzet. Bovendien kwamen de prijzen voor verschillende land- en tuinbouwproducten door overaanbod en consumptiedaling onder druk te staan.⁶¹ Nog voordat de jaarlijkse Brusselse prijzenslag van start ging, drong Chirac in de Landbouwraad van 14 januari 1974 aan op een tussentijdse prijsverhoging voor rundvlees van tien procent en invoerbepalingen. Zijn collega-ministers gingen er niet op in. Wel werd besloten de vaststelling van de nieuwe prijzen met een maand te vervroegen.⁶² De Europese Commissie maakte kort daarop bekend de prijzen te willen verhogen met gemiddeld zeven procent. Voor rundvlees was in een verhoging van tien procent voorzien, terwijl de melkprijs 'slechts' met vier procent zou stijgen.⁶³ De Europese landbouworganisaties, verenigd in COPA, eisten daarentegen een gemiddelde verhoging met 12,3 procent, terwijl de wensen van de lidstaten wat betreft de prijs van het rundvlees uiteenliepen van drie à vier procent (Verenigd Koninkrijk) tot zeventien à achttien procent (Frankrijk).⁶⁴ Tijdens de marathonvergadering van 21, 22 en 23 maart kwamen de landbouwministers uit op een gemiddelde prijsverhoging van negen procent.⁶⁵

De prijsverhogingen konden niet verhinderen dat de onrust onder de Europese boeren in de zomer van 1974 steeds groter werd en enkele lidstaten – waaronder Frankrijk – eenzijdig beschermende maatregelen namen. Eind juli gingen Groningse boeren over tot het blokkeren van de grensovergang bij Nieuweschan. Het werd het startpunt van een massaal boerenprotest in Nederland, dat culmineerde in een bewogen protestmanifestatie in het Utrechtse stadion Galgenwaard op 10 augustus. Onder druk van de landbouwvertegenwoordigers in de Tweede Kamer stelde minister Fons van der Stee (KVP) 115 miljoen gulden beschikbaar aan inkomensvoelers voor de zwaarst getroffen bedrijven en werden op 3 september de Europese landbouwministers bijeengeroepen voor een extra Landbouwraad.

Lardinois, die zich lang had verzet tegen een tussentijdse verhoging, was doordrongen geraakt van de nood onder de boeren. De Commissie stelde daarom voor om de prijzen met gemiddeld vier procent te verhogen. Op vrijdagochtend 20 september besloten de landbouwministers na een vergadering die op dinsdag was begonnen tot een verhoging met vijf procent. Lardinois noemde de uitkomst 'redelijk en niet overdreven', maar voegde

er wel aan toe te hopen dat dit de eerste en laatste keer was geweest dat de raad tussentijds nieuwe prijzen heeft moeten vaststellen. 'Eén keer per jaar stelt al geweldige eisen aan de spankracht van de Gemeenschap die is samengesteld uit negen landen die allemaal zeer uiteenlopende omstandigheden kennen en heel verschillende posities innemen. Als we dat voortaan twee keer per jaar moeten gaan doen dan vind ik dat een gevaarlijke zaak. Ik ben blij dat we er heelhuids doorgerold zijn,' aldus Lardinois.⁶⁶ In het Europees Parlement verklaarde hij dat de landbouwpolitiek een allesbehalve gemakkelijke tijd had doorgemaakt, maar er was geen reden om de zaak te dramatiseren: 'Wij hebben niet het gevoel het stuur te hebben verloren'.⁶⁷

De prijsvoorstellen voor het jaar 1975-1976 die Lardinois op 28 november 1974 presenteerde, moesten een begin maken van het herstel van de eenheid op de interne markt. De gemiddelde prijsstijging van circa negen procent zou gekoppeld worden aan een nieuwe gemeenschappelijke rekeneenheid, waardoor monetaire compensaties aan de binnengrenzen deels konden worden afgebroken. Het raadsbesluit van 13 februari 1975, dat resulteerde in een gemiddelde prijsverhoging van 10,2 procent en gekoppeld was aan een systeem van gemeenschappelijke prijzen, voorkwam dat de lidstaten onderling nog verder uiteen zouden drijven en bood de boeren in de afzonderlijke landen een prijsverhoging die in overeenstemming was met hun kostenontwikkeling.⁶⁸ Ook de voorstellen die Lardinois eind 1975 op tafel legde – die uitgingen van een gemiddelde prijsverhoging van 7,5 procent – stonden in het teken van het opruimen van de monetaire chaos en verder herstel. Na vier dagen en een nacht vergaderen, kwamen de ministers op 6 maart 1976 uit op een gemiddelde prijsverhoging van 7,5 tot 8 procent.⁶⁹

Zuiveloverschotten

Naast het herstel, c.q. behoud van de Europese landbouwmarkt kreeg Lardinois vooral te maken met de snel oplopende kosten van het GLB en de overproductie in de zuivelsector. Al in oktober 1973 deed hij voorstellen om op de kosten van dit beleid, die toen circa 12,5 miljard gulden per jaar bedroegen, 3,5 miljard te bezuinigen. Dit zou bereikt kunnen worden door een aantal technische wijzingen door te voeren, zonder dat evenwel de basisbeginselen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid zouden worden aangetast. Voor Nederland zouden de maatregelen inhouden dat zuivelproducenten moesten bijdragen aan de kosten van het wegwerken van zuiveloverschotten. De zuivelindustrie zou een belasting moeten betalen van 0,25

tot twee procent van de melkrichtprijs, terwijl voor de boeren deze heffing moest gelden als zij meer dan 10.000 liter melk per jaar zouden produceren.⁷⁰ Op deze wijze zou de zuivelsector financieel medeverantwoordelijk worden voor de overproductie.

Hoewel enkele landbouwministers, onder wie Van der Stee, zich positief uitlieten over de hervormingsplannen leidde dit nog niet tot besluiten.⁷¹ Voor Lardinois restte voorlopig niets anders dan tijdens spreekbeurten waarschuwende geluiden te laten horen. 'Verwacht niet dat andere EG-landen zoveel zullen blijven betalen om de Nederlandse boter die niet in Nederland zelf wordt opgegeten toch aan afzet te helpen,' liet hij eind 1974 op een jaarvergadering van boeren weten.⁷² Met het uitgeven van honderden miljoenen voor subsidie aan de zuivelexport kon de EG niet langer doorgaan. In de jaren zeventig werd roomboter onder de kostprijs naar de Sovjet-Unie geëxporteerd, terwijl de boter in de Nederlandse supermarkten door de hoge verkoopprijs niet kon concurreren met margarine.

In 29 en 30 oktober 1975 stonden de kosten van het Europese landbouwbeleid opnieuw op de agenda. Ook nu liet de Commissie weten dat aanpassing van het beleid 3,5 miljard gulden aan besparingen zou kunnen opleveren. De landbouwministers waren er nu wel van doordrongen dat er bezuinigd moest worden, maar wilden geen plafond stellen aan de landbouwuitgaven. Ook de bereidheid om iets te doen aan de zuiveloverschotten nam toe.⁷³ Lardinois kondigde aan nog vóór de zomer van 1976 met voorstellen voor maatregelen te komen die de financiële medeverantwoordelijkheid van melkproducenten voor het wegwerken van overschotten vast zouden leggen, alsmede maatregelen om het aanbod te verminderen en de vraag te vergroten.⁷⁴

Op 7 juli 1976 maakte Lardinois in het Europees Parlement een driejarrenplan bekend om een eind te maken aan de structurele zuiveloverschotten. De bedoeling was dat de melkproductie in de periode 1977-1980 met tien procent zou afnemen. Daartoe moest de hoeveelheid melkvee in de negen EG-landen met 1,25 miljoen afnemen. Het pakket maatregelen bestond uit premies voor niet-levering van melk, schorsing van de steun voor investeringen in de zuivelsector en een medeverantwoordelijkheidshemming voor melkproducenten.⁷⁵

Aan de invoering van de maatregelen is Lardinois niet toegekomen. Op 26 april 1977, onder verantwoordelijkheid van opvolger Finn Olav Gundelach (Denemarken), besloten de Europese landbouwministers tot de invoering van een heffing van 1,5 procent op de richtprijs van melk. De heffing heeft het aanbod en de afzet van melk niet wezenlijk beïnvloed. Om

de groei van de uitgaven daadwerkelijk te beteugelen, werd in 1984 besloten tot contingentering van de productie. Boeren die meer dan het vastgestelde quotum produceerden, werden beboet met een superheffing van driekwart van de richtprijs van melk. Anders dan de heffing van Lardinois leidde de superheffing wél tot de afname van de melkproductie en daarmee tot het verdwijnen van de zuiveloverschotten.

Krakende wagen

Bij diverse gelegenheden liet Lardinois zich kennen als een warm voorstander van verdere uitbouw van de Europese integratie en dan met name de totstandkoming van een economische en monetaire unie, vaststelling van een regionaal en sociaal beleid, versterking van de onderlinge politieke samenwerking en grotere bevoegdheden voor het Europees Parlement. Tijdens enkele redevoeringen in 1974 waarschuwde hij nadrukkelijk tegen het dreigende gevaar van desintegratie. Hij meende dat de Europese volkeren juist nu, aan de vooravond van een stagnatie van de economie, de handen ineen moesten slaan. Volgens Lardinois was er behoefte aan een Europese identiteit die in de mensen leefde: 'Een Europa, dat in de geest van weinigen is en in de harten van niemand, heeft geen overlevingskansen.'⁷⁶

Op 28 mei 1974 sprak hij in Wiesbaden zelfs van de ergste crisis sinds de oprichting van de EG. Er was sprake van een ontbindingsproces waarbij zelfs de fundamenteën van de Gemeenschap – het landbouwbeleid en de douane-unie – werden aangetast. Hoewel alle leidende Europese politici aandrongen op gemeenschappelijke oplossingen om uit de impasse te geraken, ontbrak het hun volgens Lardinois aan politieke moed en elan. Tezamen met de economische instabiliteit in verschillende lidstaten had dit een verlamme uitwerking op de EG-organen. Voortgaande integratie, en dan met name de totstandkoming van een monetaire unie, was nodig om de interne landbouwmarkt in stand te kunnen houden. De bestaande monetaire compenserende bijdragen waren in zijn ogen een voortdurende bron van moeilijkheden.⁷⁷

Een jaar later was Lardinois optimischer gestemd. Hij meende dat het EG-landbouwbeleid briljante resultaten had opgeleverd. Er was binnen de Gemeenschap een grotere stabiliteit voor landbouwproducten bereikt dan in de rest van de wereld. 'Ik wil hiermee niet zeggen, dat alles rozegeur en maneschijn is. Integendeel. We staan dagelijks nog voor grote problemen. Het Europese landbouwbeleid is een krakende wagen, maar dan wél een

die nog steeds vooruit komt.’ Het was volgens Lardinois een misdaad om te proberen op de ingeslagen weg terug te gaan. ‘Dit zou voor de wereld tot een chaos leiden, waarvan we de omvang nog niet kunnen vermoeden.’⁷⁸

Afscheid van Brussel

Op vrijdag 9 april 1976 deelde Lardinois mee dat hij zich niet kandidaat zou stellen voor een nieuwe ambtstermijn als lid van de Europese Commissie. Voor buitenstaanders kwam het als een grote verrassing. Hij werd als een van de weinigen beschouwd die in staat waren de enorme problemen in de Europese landbouw nog in de hand had kunnen houden. In de toelichting van zijn besluit om per 1 januari 1977 topman van Rabobank Nederland te worden, klonken echter duidelijk teleurstellingen over de gang van zaken rond de Europese integratie en het GLB door. De tien jaar dat hij daarbij betrokken was, waren volgens hem niet gemakkelijk geweest. ‘Men zou het tropenjaren kunnen noemen.’ Wel meende hij dat het moeilijk zou worden om de EG los te laten. Lardinois: ‘Ik ben ervan overtuigd dat de gemeenschappelijke landbouwpolitiek de hoeksteen is en blijft van de Europese samenwerking. Er is ook geen sprake van dat de Europese organen, de Commissie, het Parlement of de Raad met betrekking tot de landbouw niet goed zouden functioneren. Toch verkeert de gemeenschappelijke landbouwpolitiek in ernstig gevaar.’⁷⁹ Daarbij maakte hij duidelijk dat nu daadwerkelijk besluiten moesten worden genomen om de dure zuiveloverschotten te beteugelen. ‘Als we er niet in slagen om nog in 1976 de nodige fundamentele veranderingen aan te brengen, dan ziet het er voor de gemeenschappelijke landbouwpolitiek somber uit.’ Lardinois gaf aan dat hij zich de afgelopen jaren meer brandweerman dan architect voelde, maar daar had hij zich nooit door laten ontmoedigen. Tot het einde van zijn mandaat zou hij zich inzetten om het landbouwbeleid tot een succes te maken.

Een andere reden die Lardinois aanvoerde, was van politieke aard. Hij maakte gewag van het feit dat hij een jaar eerder uit Den Haag het sein had gekregen dat de regering niet meer zoveel belangstelling had voor de post van landbouwcommissaris.⁸⁰ Door hierop te wijzen alsook op het moeizame integratieproces kon hij verhullen dat de werkelijke reden voor zijn vertrek gelegen was in een afspraak die hij al in 1974, amper een jaar na zijn aantreden als eurocommissaris, had gemaakt met de leiding van de Rabobank. Al in 1973 begon de bank, die in 1972 was ontstaan uit een fusie tussen de neutrale Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht en de katholieke Centrale

Coöperatieve Boerenleenbank te Eindhoven, de zoektocht naar een opvolger van de uit de Raiffeisenbank afkomstige directievoorzitter Bram Verhage, die in 1976 met pensioen zou gaan. In eerste instantie suggereerde de voorzitter van de Raad van Beheer Gérard Mertens de oud-minister Nelissen. Zijn kandidatuur viel echter af omdat men vreesde dat de benoeming van een katholiek niet goed zou vallen bij het Utrechtse smaldeel van de fusiebank.⁸¹

De bloedgroepenkwesitie verloor echter al snel aan betekenis, toen Mertens begin 1974 aan Verhage de namen van Lardinois en oud-premier Biesheuvel voorlegde als mogelijke opvolgers. Verhage en ook andere 'Utrechtse' bankiers kozen enthousiast voor Lardinois. Hoewel Mertens nog nooit met Lardinois over deze functie had gesproken, wist hij intuïtief dat deze nooit zou weigeren als hij gevraagd werd. Lardinois had de gewoonte Mertens iedere zondagavond op te bellen om bij te praten over landbouwpolitieke zaken. Daarbij informeerde hij ook geregeld over de gang van zaken bij de bank. Op 26 maart 1974 bracht Mertens de vacature voor het eerst ter sprake. Lardinois stemde onmiddellijk in met zijn kandidatuur. Het enige probleem was de datum van indiensttreding. Als eurocommissaris had hij zich gecommitteerd aan een ambtstermijn van vier jaar. Hij hechtte aan een correcte beëindiging van zijn functie in Brussel, waardoor hij pas in 1977 beschikbaar zou zijn. Op 30 mei 1976 werd hij officieel benoemd.⁸²

Mister Rabo

Op 6 januari 1977 trad Lardinois in dienst als de nieuwe directievoorzitter van de Rabobank, de belangrijkste verstrekker van krediet aan de Nederlandse boeren en tuinders. Na vier jaren Brussel verhuisde hij met zijn gezin naar Zeist. Lardinois kreeg tot taak de bank verder uit te bouwen. Zowel op de zakelijke als de particuliere markt maakte de fusiebank een sterke groei door. Het ging er nu om de professionalisering verder door te zetten en nieuwe gespecialiseerde taken op te pakken.

Bij zijn aantreden zag Lardinois het als zijn opdracht de in zichzelf gekeerde Rabobank zodanig uit te rusten dat zij de internationale financiële wereld tegemoet kon treden. Met verbazing ontdekte hij bij zijn aantreden dat van de 23.000 werknemers die de bank in dienst had, niemand in het buitenland werkte, zodat één telefoontje uit Parijs kon leiden tot enorme schrikreacties. Lardinois gooide het roer dan ook om. Hij nam het initiatief tot het stichten van buitenlandse kantoren en vormde de ietwat slaperige spaarbank voor

boeren om tot een grote algemene bank met internationale vertakkingen. Met trots vertelde hij in een interview dat het balanstotaal in een jaar tijd met 21 procent was gegroeid en dat de bank door automatisering 30.000 manjaren had uitgespaard.⁸³ Lardinois verscheen met enige regelmaat in de pers en op radio en televisie, en bracht daar het Rabo-geluid naar voren. Deze optredens leverden hem de bijnaam 'Mister Rabo' op.⁸⁴

Zijn nieuwe functie als 'bankwerker' beviel Lardinois goed. 'Ik heb nu eindelijk de tijd om goed geïnformeerd beslissingen te nemen. In de politiek kon ik het lang niet allemaal bijhouden,' bekende hij een jaar na zijn aantreden.⁸⁵ Spijt van zijn ommezwaai heeft hij nooit gehad. 'Ik moest me natuurlijk wel inwerken, maar het is mij niet tegengevallen. [...] Hier beschik ik over een groot aantal deskundigen. Bovendien is de Rabo grotendeels in de landbouw actief en daar wist ik natuurlijk het nodige van.' Ook vanuit het glazen hoofdkantoor van de Rabobank in Utrecht bleef Lardinois de Europese integratie op de voet volgen. Bij zijn afscheid van de bank in 1986 verklaarde hij dat zich altijd al een groot voorstander was van een stelsel van vaste wisselkoersen. 'We zijn bijzonder gelukkig met het Europees Monetair Stelsel. Toen Giscard d'Estaing en Helmut Schmidt jaren geleden met hun plan voor een Europees geldstelsel kwamen, was ik één van de eersten en zeer weinigen in Nederland die dat van harte toejuichten. Het is een vereiste dat de belangrijkste landen als Japan, Amerika en de Europese landen tot regelingen komen die elementen van het EMS in zich hebben.'⁸⁶

Begin jaren tachtig werd duidelijk dat het dertig jaar lang haasten en jagen en nooit de tijd nemen om een dagje ziek te zijn, zijn tol eiste. Lardinois onderging een hartoperatie en moest daarna een tijd thuisblijven.⁸⁷ Ook thuis verliep het leven minder voorspoedig. Het overlijden van zijn vrouw in juni 1982 gaf hem een gevoel van wroeging. Hij besepte meer voor zijn werk te hebben geleefd dan voor zijn gezin en dat er buiten het werk nog andere dingen zijn. 'Als ik jonge mensen moet adviseren, wat ik wel eens doe, dan wijs ik er met nadruk op dat ze daar erg voor moeten oppassen.'⁸⁸

Na zijn vertrek bij de bank nam hij zich voor om meer aandacht te gaan besteden aan zijn – inmiddels volwassen geworden – kinderen en aan zijn hobby's. Op de vraag wat zijn hobby's waren, moest hij echter het antwoord schuldig blijven. Veel verder dan 'zijn archief opruimen' kwam hij niet. Veel rust – zo hij al in staat zou zijn daarvan te genieten – werd hem niet gegund. Ook na zijn pensionering was Lardinois geregeld op kantoor te vinden. Hij had al langer problemen met zijn gezondheid en deed daar ook nooit geheimzinnig over. Het was voor Lardinois, die vaak een bourgondier

en 'zo sterk als een beer' werd genoemd, geen reden om de geneugten des levens opzij te zetten.

Pierre Lardinois overleed op 16 juli 1987 op 62-jarige leeftijd in het vu-ziekenhuis te Amsterdam. Hiermee kwam, te vroeg, een einde aan het leven van een bestuurder die zich gedurende 35 jaar in uiteenlopende functies had ingespannen voor de belangen van 'zijn' boeren. Hoewel hij als minister en eurocommissaris geen uitgesproken vernieuwer was, heeft hij in deze functies, maar ook daarna als bankdirecteur, een belangrijke bijdrage geleverd aan de modernisering van de Nederlandse land- en tuinbouw. In Den Haag en in Brussel wist hij het politieke spel slim te spelen om er voor de sector het maximale uit te halen. Als eurocommissaris was hij vooral bezig om de dreigende ontsporing van het gemeenschappelijk landbouwbeleid te voorkomen. Lardinois was een warm voorstander van de Europese integratie, maar slaagde er in de vier jaar dat hij lid was van de Europese Commissie desondanks niet in belangrijke stappen te zetten in de vooruitgang van het integratieproces.

Noten

¹ *Boerderij*, 27 augustus 1986.

² Vgl. *de Volkskrant*, 17 juli 1987.

³ Suzanne Piët, *De cultuur van de ondernemer* ('s-Gravenhage 1987) 76.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, 75.

⁶ *Ibidem*, 74.

⁷ *Elseviers Magazine*, 29 juli 1978.

⁸ *Vrij Nederland*, 17 oktober 1970.

⁹ W.R. Foorhuis en J.D.R. van Dijk, 'De koopman. Pierre Lardinois (1924-1987)' in: P.C.M. Hoppenbrouwers (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Groningen 1991) 118-127.

¹⁰ T. Duffhues, *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996* (Nijmegen 1996) 224 en 237.

¹¹ *Elseviers Magazine*, 29 juli 1978.

¹² Foorhuis en Van Dijk, 'De koopman', 121.

¹³ kvp-Verkiezingsmanifest 1963. Zie: dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/kvp/kvp.pdf [geraadpleegd op 1 maart 2009].

¹⁴ Zie o.a.: *HTK*, 1964-1965, Vaste Commissie voor Landbouw en Visserij, c875.

¹⁵ *Ibidem*, c862.

¹⁶ Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 237.

¹⁷ Foorhuis en Van Dijk, 'De koopman', 122.

- ¹⁸ J.H. Molengraaf, *Boeren in Brussel. Nederland en het gemeenschappelijk landbouwbeleid, 1958-1971* (Utrecht 1999), 243.
- ¹⁹ *Leeuwarder Courant*, 30 januari 1967.
- ²⁰ *Leeuwarder Courant*, 10 februari 1967.
- ²¹ J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*. Deel II, *De tijd na 1940* (Assen 1999, 12de druk) 80.
- ²² *Boer en Tuinder*, NCB-editie, 13 april 1967.
- ²³ Foorthuis en Van Dijk, 'De koopman', 123.
- ²⁴ *Ibidem*, 123-124.
- ²⁵ *Elseviers Magazine*, 23 december 1972.
- ²⁶ E.J. Krajenbrink, *Het Landbouwschap*. 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid' in de land-en tuinbouw, 1945-2001 (z.pl. 2005) 237.
- ²⁷ *Ibidem*, 238.
- ²⁸ Molengraaf, *Boeren in Brussel*, 243-244.
- ²⁹ *Ibidem*, 245.
- ³⁰ *Ibidem*, 250-251.
- ³¹ *Ibidem*, 252-253.
- ³² *Ibidem*, 254-258.
- ³³ Zie hierover de bijdrage in dit boek van Johan van Merriënboer.
- ³⁴ Geciteerd in: Molengraaf, *Boeren in Brussel*, 272.
- ³⁵ *HTK*, 1969-1970, Vaste Commissie voor Landbouw en Visserij, R2-R3.
- ³⁶ Geciteerd in: Molengraaf, *Boeren in Brussel*, 273.
- ³⁷ Geciteerd in: Krajenbrink, *Het Landbouwschap*, 216.
- ³⁸ Molengraaf, *Boeren in Brussel*, 274.
- ³⁹ *Ibidem*, 276.
- ⁴⁰ *Ibidem*, 278-280.
- ⁴¹ Geciteerd door Molengraaf, *Boeren en Brussel*, 284.
- ⁴² *Vrij Nederland*, 17 oktober 1970. Bibeb is het pseudoniem waaronder E.M. Lampe-Soutberg tussen de jaren vijftig en negentig circa zeshonderd interviews publiceerde.
- ⁴³ Zie: M.L.J. Dierikx e.a., *Nederlandse Ontwikkelingssamenwerking*. Bronnenuitgave. Deel 3, 1967-1973 (Den Haag 2005) 170-172 en 258-261.
- ⁴⁴ *Ibidem*, 492-496 en 545-556.
- ⁴⁵ Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*. Deel II, 86-89.
- ⁴⁶ G. Oostindie en I. Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000*. Deel II, 1954-1975 (Amsterdam 2001) 104.
- ⁴⁷ *Ibidem*, III.
- ⁴⁸ *Ibidem*, 178.
- ⁴⁹ *De Volkskrant*, 8 december 1972.
- ⁵⁰ *Haagsche Courant*, 12 december 1972.
- ⁵¹ *Algemeen Dagblad*, 8 december 1972.
- ⁵² *Het Parool*, 12 december 1972.
- ⁵³ *Haagsche Courant*, 12 december 1972.
- ⁵⁴ Foorthuis en Van Dijk, 'De koopman', 125.
- ⁵⁵ *Boerderij*, 21 juli 1987.
- ⁵⁶ *Leeuwarder Courant*, 3 maart 1973.

- ⁵⁷ *Leeuwarder Courant*, 28 maart en 10 april 1973.
- ⁵⁸ *Leeuwarder Courant*, 1 mei 1973.
- ⁵⁹ *Europa van morgen* 3 (1973) 223.
- ⁶⁰ *Leeuwarder Courant*, 19 juli 1973.
- ⁶¹ M. Smits, *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 1896-1996* (Nijmegen 1996) 212.
- ⁶² *Europa van morgen* 4 (1974) 11.
- ⁶³ *Ibidem*, 27.
- ⁶⁴ *Ibidem*, 102.
- ⁶⁵ *Ibidem*, 153.
- ⁶⁶ *Ibidem*, 471.
- ⁶⁷ *Ibidem*, 488.
- ⁶⁸ *Europa van morgen* 5 (1975) 79 en 112-114.
- ⁶⁹ *Europa van morgen* 6 (1976) 132.
- ⁷⁰ *Leeuwarder Courant*, 1 november 1973.
- ⁷¹ *Leeuwarder Courant*, 21 november 1973.
- ⁷² *Leeuwarder Courant*, 21 december 1974.
- ⁷³ *Europa van morgen* 5 (1975) 522 en *Leeuwarder Courant*, 30 oktober 1975.
- ⁷⁴ *Europa van morgen* 6 (1976) 208.
- ⁷⁵ *Europa van morgen* 6 (1976) 387, 396-397.
- ⁷⁶ *Europa van morgen* 4 (1974) 60.
- ⁷⁷ *Ibidem*, 283.
- ⁷⁸ *Europa van morgen*, 5 (1975) 159.
- ⁷⁹ *Europa van morgen*, 6 (1976) 214.
- ⁸⁰ *Leeuwarder Courant*, 10 april 1976.
- ⁸¹ K.E. Sluyterman, *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898-1998* (Den Haag 1998) 180; T. Duffhues (red.), *Achteraf bekeken. De memoires van C.G.A. Mertens: katholiek, boer en bestuurder in hart en nieren* (Nijmegen 2007) 216.
- ⁸² Duffhues (red.), *Achteraf bekeken*, 217-218.
- ⁸³ *Elseviers Magazine*, 29 juli 1978.
- ⁸⁴ M.G.M. Smits, 'Lardinois, Petrus Josephus (1924-1987)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 6 (Den Haag 2008) 274.
- ⁸⁵ *Elseviers Magazine*, 29 juli 1978.
- ⁸⁶ *De Volkskrant*, 11 augustus 1986.
- ⁸⁷ Piët, *De cultuur van de ondernemer*, 70.
- ⁸⁸ *Ibidem*, 78.